

ACC. N:R M. 14981:1-9.

Landskap: *Småland* Upptecknare: *Alfred Ljöberg, Lanna*
Härad: *Västbo* Berättare: " " "
Socken: *Kulltorp* Berättarens yrke: *f. d. hantverkare*
Uppteckningsår: *1954* Född år *1874* i *Kulltorp*

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

Kvinnor och kvinnligt. s. 1-9.

LUF 99

25/7-55

Kvarnar och kvarndrift.Kvarnarnas utseende och konstruktion. Förändringar.

Det har funnits ganska många småkvarnar här på orten i den gamla tiden. De flästa mycket obetydliga. Före 1880-talet fanns det kvarnar inom Kulltorps socken, nämligen Törestorps, Vekafors, Lanna, Björsbo och Ekholmens. De båda sistnämnda dock mycket obetydliga. Törestorps och Vekafors lågo vid Storån och Lanna kvarn vid Lillån cirka en fjärdedels mil väster om Lanna by. Björsbo kvarn låg vid en liten bäck som band samman Björsbo sjön med Ladugårdssjön vid norra delen av Ekholms byn. Ekholms kvarn låg vid en liten bäck strax söder om ett ödetorp kallat "Gnällebo." Vid kvarnfallet där Lanna kvarn ligger har det ursprungligen ha funnits tre stycken s.k. "enfotakvarnar." Före år 1850. Övre kvarn, mellankvarn och nedre kvarn. Dessa kvarnar raserades omkring 1860 eller 1865, och en större uppfördes vid den mellersta forsen av åbcarna i gårdarna Bobacka, Smeagård och Nästagård. Kvarnen i Björsbollages ner och omändrades till träddrageri på 1870-talet. Ekholmskvarnen härjades av eld vid jultiden 1907. Vilket år Törestorps kvarn byggdes är okänt. Vekafors kvarnen skall ha uppförts 1870. Typen för dessa var hjulkvarn. På grund av den rikliga tillgången på vattendrag, var några väderkvarnar icke varit behövlige. De gamle berättar dock att en bonde i Bobacka Anders Nilsson, på en bergås kallad Klinta berget, börjat uppföra en väderkvarn, men arbetet avbröts och kvarnen blev aldrig färdig. Samme man byggde en vattenkvarn vid en liten bäck helt nära intill ladugården, på grund av den ringa vattenmängden blev företaget misslyckat. En annan kvarn efter vilken numera intet spår finnes, skall efter vad sagner förmåla, ha varit anlagd strax invid lägenheten Mossatorpet i Bobacka i Lanna vid en vattenrik bäck kallad "Knutabäcken." Om denna bäck berättas en hel del sagor. En annan kvarn lär ha funnits på säteriet Aggarps ågor och blott för gärdes behov.

Luf 99

1.

Där en sedan långa tider nedlagd torplägenhet Kvarnlid, minner om att en kvarn legat i närheten.

Den enda kvarnen inom Kulltorp socken som ännu är i gång för malning av säd åt allmänheten, är kvarnen i Lanna. Drivkraven är vatten. Men elektrisk ström är också anbrakt där.

Dammanläggningen vid dessa gamla kvarnar var i enklaste laget. En bred mur av otuktad gråsten fylldes ut i forsén över hela en med en öppning för kvarnrännan. Sedan fyllde man jord på baksidan för tätning. Dambyggnaden gjordes så bred att den kunde användas som bro över strömmen. var terrängen sådan att det lät sig göras byggde man längre uppåt strömmen en fångdamm eller som man kallade den en "hållsdamm", som reservoar.

De gamla kvarnarna voro i stort sett tämligen lika vad husen beträffar. De voro små och låga och vanligen täckta med torv. Ett tämligen stort skovelhjul som drog det enkla kvarn vet som i övrigt var av enklaste slag. Fram mot 1890-talet utbyttes skovelhjuler mot turbiner, vilket sparade på vattnet.

För grovmalning av havre till utfordring av kreatur insattes omkring 1900 krossmaskin. Siktmaskinen insattes ungefär samtidigt, försiktning av mjölet för bakning. Det blev god hjälp för husmödrarna som annars måste sig av handsikten för sitt mjöl. Den första kvarn här på orten som satte in siktverk var Lanna.

Kvarnbyggare.

Vem eller vilka som varit mästare eller byggare av de första småkvarnarna här på orten är tyvärr okänt. Troligen har det varit någon mera fram synt bonde som under färder på andra orter fått kännedom om kvarnverk. Grunde till den första kvarnen i Törestorp, skall efter vad de gamla i upptecknarens ungdom berättat, fleragånger. Havarit en mångkunig och skicklig snickare och byggmästare vid namn Matias Västberg. Han skall ha varit en något egensinnad och självklök man, som ej någon annan mäta sig med honom kunskaper och skicklighet.

Han var även hemma i glasmästeri. Han lär ha glasat alla fönster i Hörle slott i Värnamotrakten. Han åtog sig även, förutom kvarnbyggeri, reparationer av kyrkor. Bland andra Kävsjö och Kulltorp, vilkas torn han ansåg vara de högsta i Småland. Men dessa tillhörde nog den lägsta kategorien. Vid sina kyrkrepationer logerades han alltid i sakristiorna om nätterna och råkade ibland ut för ganska otrevliga situationer. En gång nere i Halland hade han till tacks råkat få en fäll med ohyra. Gubben kkröp ner på sin bädd men sömnen blev kort. De små krypen ansatte honom och tvungade upp honom. Han tog fällen skakade honom kraftigt utanför väggen, vände sedan den andra sidan upp och somnade igen. Men fram på morgon sidan blev det åter oroligt, ty då kommo krypen fram och frågade efter vad byggmästare Västtagit vägen. En senare tiders byggmästare var Johan Peter Nilsson från Törestorp. Han byggde om den gamla kvarnen nästan helt han var också mjölnare. Likaså var han hemma i andra yrken i synnerhet mekanik. Han tillverkade de första tubinerna både i Törestorps som Vekafors kvarnar. Västbergs verksamhetstid var på 1850-talet. Nilssons omfattade tiden 1865-1900. En annan En anna samtida kvarnbyggmästare var Anders Johan Svensson från Hagalund i Albo i Kulltorp. Han skall ha uppfört Vekafors kvarn på 1870-talet. Han var även verksam i samma yrke även på andra orter. Så var han byggmästare för en kvarn i Bor i Voxtorp. Samt Ljusseveka, numera nedlagda kvarn, vid Värnamo. De voro självlärda dessa gamla mästare. De voro inte heller främmande andra yrken. Sina verktyger och redskap tillverkades av dem själva. I allmänhet voro de samtidigt skickliga smeder, detta för försörjningens skull då kvarnbyggena blott tog en mindre del av deras tid i anspråk. Betalningen för en sådan byggmästares arbete utgick från en viss avgift pr. dag. Ackordsarbete förekom sällan på den tiden. I regel behövdes fem eller sex byggkunniga medhjälpare vid ett ordinärt kvarnbygge.

Bland de som gjort särskilt framstående insats vid kvarndrift här på orten kan nämnas ovannämnde J.P. Nilsson i Törestorp, vilken var den förste som utväxlade det otympliga vatten-

hjulet (skovelhjulet) mot den smidigare turbinen.

Ägare och organisation.

× Törestorps kvarnen har alltid ägts av mjölnaren och hans familj. Och så var också förhållandet med Vekafors. Kvarnen i Lanna däremot ägdes av bönderna i tre gårdar Bobacka, Nästagård och Smeagård. De första fem åren ombesörjde varje delägare sin malning av spannmålen själv. Men med tiden kom man under fund med att det var förmånligare att anställa en mjölnare, som mot en viss procent av kvarntullen svarade för malningen. Undernållsskyldigheten var lika för samtliga ägare. Vid behov av reparationer o.d. gick man efter en uppgjord dagsverkslista. En ägarna utsågs för varje år att ha uppsikten över kvarnen och styra om att behövliga reparationer blevo utförda. Vem som hellst fick låta mala vid kvarnen sin spannmål, mot en viss tull. Vägar anlades till både Lanna byn och andra närgränsande gårdar.

Betalning. Tull. Mjölnarens ställning.

Betalningen för malningen erlades genom tull. I allmänhet var tullen fyra kappar pr. tunna brödsäd, s.k. "struket", mått, för annan spannmål och fodersäd var tullen tre kappar. Denna tull kunde variera något beroende på hur pass härig, mjölnaren var. Det har berättats om en för länge sedan avliden mjölnare i en grannsocken, att han uppmanade sin son då han en natt skulle sköta kvarnen. "Glöm nu inte pojk att tulla av det som är i kvarnskruven. Jag har tullat två gånger som jag minns."

Druket att erlægga tull vid kvarnarna är mycket gammalt. Det upphörde ungefär 1917. Varefter avgiften erlades i kontant med fem öre pr kg. för brödsäd och tre å fyra öre för övrig spannmål. Det hörde i allmänhet inte mycket jord till kvarnarna, men mjölnaren höll sig i allmänhet med en ko och flera svin som utfordrades med tullsäden. Bageri i förening med

4

× Kulltorps och
Västbo län.

In 7.

omman kvarnrörelse har inte bedrivits här på orten. Den egentliga till kvarntullens upphörande var nog knappheten på spannmål under den s.k. kristiden, efter första världskrigets utbrott.

En fördel för mjölnaren med betalning för malning med tull var, att man slapp ifrån en besvärlig bokföring.

Fiskerätten i kvarndammarna hörde kvarnägarna till, men det var aldrig något förbud, utan vem som hellst fick rätt att riska i dessa dammar. Fisket var dock här av ringa betydelse och utövades i allmänhet blott torpare och backstugusittare. Fisken såldes ej utan förbrukades som maträtt i hushållen.

Den almäna inställningen till mjölnarna och uppfattningen om dem var nog litet olika. Beroende mycket på mjölnarens personliga egenskaper. Den ena kunde vara en tillgänglig och tillmötesgående person medan den andre var sluten tvär. Den förstnämnde blev därför mycket uppskattad och fick gott anseende, medan den andre aldrig kom i allmänhetens gunst. Det hörde här till ordningen att mjölnarna ville konkurrera med varandra, om allmänhetens gunst. Den goda uppfattningen om en brodde nog till stor del på hur mjölnaren tog tull för malningen.

En god mjölnare skulle först och främst kunna sköta sin kvarn väl och lämna ett gott mjöl. Vara lika mot alla sina kunder samt taga rimlig tull. Mjölnarens ekonomiska ställning var i allmänhet god, det hörde till sällsyntheterna att en mjölnare hade dålig ekonomi. Men det var lika sällsynt att en sådan åtog sig några offentliga eller kommunala uppdrag. Vid kalas o.d. placerades mjölnaren alt efter hans ekonomiska ~~ställa~~ ställning. Var han ansedd som förmögen blev hans plats bland de främsta. Vanligen lärde sonen yrket av fadren, ty det hörde till som regel att ~~sonen~~ efterträdde fadren som mjölnare när denne drog sig tillbaka. Det var från småbonde- eller ~~torpare~~ torpareklasserna dessa rekryterades.

Var det en större kvarn fanns det alltid ett vist antal drängar. Deras arbete bestod i att vara mjölnaren behjälplig vid kvarnverkets skötsel och bära säckar från och till kvarnskru-

ven och i övrigt stå till tjänst med lite av varje. En mjölnar-
drängs sociala ställning var lika med bonddrängarnas.

Malningen.

Det var ett allmänt bruk här på orten, att först torka sä-
den innan de fördes till kvarnen för malning. Sådan var seden
i hela Västbo härads. Anledningen härtill var nog, att mjölet
efter en sådan behandling, vid bakning fått ett bättre bröd.
Torkningen försiggick om sommaren vid solig väderlek ute på
gårdsplanen där man bredde ut säden på täcken och lakan. Men
under vintern måste torkningen ske i bakugnen.

Säden transporterades till kvarnen i säckar av grov linne-
väv och rymde cirka en halv tunna råg. För havre hade man åt-
skilligt större säckar. Varje säck var märkt med ägarens initi-
aler eller bomärke. En s.k. halvtunnesäck med råg vägde ungefär
50 kg. och en dylik med havre 35 eller 40 kg. Var man i brist på
av oragdjur och man måste bära säden till kvarnen hade man ett
slags säckar visserligen av samma vävnad, men betydligt mindre
mått och mycket smala.

När man kom till kvarnen tog mjölnaren eller drängen genast
säckarna om hand och placerade dem så att de kunde lätt vara
till hands när turen kom till malning. Då säden kommit i kvarn-
skruven tog mjölnaren den bestämda tullen. Såg sedan efter att
mjölet fick den finhet eller grovlek det skulle ha. Innan säden
malts till mjöl förvarades den i övre våningen, den s.k. över-
kvarnen, efter malningen placerades säckarna i underkvarnen,
det vill säga våningen under själva kvarnen och härifrån bars
de på den väntande kvarnskjutsen.

Säden maldes aldrig mer än en gång utan då det var frågan om
malning av gryn. Om man malde fodersäd och brödsäd på samma
kvarn malde man alltid av tullsäden någon liten del innan man
började med brödsäd.

Vad det beträffar med brödsäden så ville alltid bönderna

ha tillbaka av sin egen säd. Orsaken härtill var kanhända att kvaliteen på brödsäd kunde vara tämligen olika, beroende på jordmånens beskaffenhet. Den ene bonden kunde ha jord som bättre lämpade sig för brödsäd än grannen. Man vardärför mycket mån om att få mjöl av egen säd.

I de gamla kvarnarna funnos alltid rum för övernattning, den s.k. kvarnkammaren. Det hörde nästan till regel att någon eller några av kvarnbesökarna måste övernatta där. Särskilt under höstarna, då säden bärjats och vid jultiderna rådde allträngsel vid kvarnarna. Detta rum eller kammare var inrett med britsar och bänkar och hade en stor öppen i vilken det alltid brann en brasa under den kalla årstiden.

Folktro, sägner och händelser.

Det var åtskilligt som en mjölnare hade att iakttaga för att skydda sig och kvarnen mot onda, illviliga mystiska väsen som lurade på tillfälle att skada mjölnaren och kvarnen. Så kunde man i de gamla kvarnhusen på väggar och bjälkar se åtskilliga inristade tecken och figurer vilka man trodde skulle hindra de onda makterna i sina avsikter. I till exempel Lanna gamla kvarn fanns på takbjälkar, väggar och på själva hjulstocken förutom korstecken och solringen ett annat tecken som ingen minnes någon förlaring till. Det ser ut så här . Det har gissats på att det skulle vara åskguden Tors tecken och således skulle skydda mot åskslag. Men det är blott en gissning. Ett mystiskt väsen som det ej var rådligt att stöta sig med var näcken eller strömkarlen, som nog kunde ställa till med åtskilligt ohägn för mjölnaren. Han var annars ganska fridsam av sig om han fick vara ifred då han stämde sin fiol och spelade sina glada melodier i forsen. Man fick inte beklaga honom för den lott han fått då illsknade han till och kunde vredesmod slå fiolen i bitar stoppa kvarnen och draga från trakten. Ej heller fick kvarnen gå midsommarnatten, ty då hände alltid någon olycka. Men det kunde väl hända ibland att

att kvarnen utan känd anledning kunde stanna. Då viste man att näcken (strömkarlen) varit framme. Var mjölnaren en klok karl skyndade han efter ett glas öl eller brännvin och placerade det på hjulstocken och kvarnen kom stax i gång. Det var dock kanske de som tvivlade lite på undret och misstänkte att drängen som blivit sugen och spelade näckens roll. I de flästa kvarnar vistades en liten hustomte som drog lycka och välstånd till husbonden. Men tomten var mycket noga med att kvarnen höll städad och ren och alla don voro i ordning. Ty om mjölnaren någon gång glömde bort detta möttes han i dörren med en kraftig örfil, men kvarnen var städad och fin. Det var en gång en mjölnare bakom några säckar såg hur den lille tomten kom släpande på några sädesax, han märkte även att tomtens kläder voro ganska slitna. I välmening sydde mjölnaren honom en ny beklädnad av mjukt grått vadmal. När tomten kom och fick se den nya beklädnaden kastade han strax bort de gamla och med glad min strök han med handen över det mjuka tyget och sade; 'för vacker smutsa ner. Aldrig mer bära mjöl.' Varefter han försvan och blev aldrig synlig mer. Vid foten av det några hundra meter höga Lannaberget där Lillån strök fram, var kvarnen belägen. I detta berg hade en del småtroll sin hemvist och bedrev en del cig i byggen. Det förekom ibland att en del mjöl och spannmål på oförklarligt vis försvann från kvarnen för vilket trollen misstänktes. För att få klarhet häri vidtalade mjölnaren en gammal s. k. klok gumma, änka efter en soldat vid namn Ulva-Maja, som brukade genom signerier och lite troll-dom kunde återskaffa stulet gods, stämma blod och bota sjukdomar på både folk och få. En natt kröp gumman bakom några mjölsäckar i kvarnen. Vid tolvslaget blev det livligt bland mjölsäckarna en mängd troll drälde fram och började fylla sina påsar. Då reste sig gumman och ropade; 'Grima, Grima Gunlöga har fallit i elden och brinner upp'. Då blev det en förfärlig rusning mot utgången att dörren följde med. Men från den stunden blev man kvitt trollen i kvarnen. Ulva-Maja fick sin belöning, ett smalalår d. v. s. ett fårlår. Men trollen höllo ännu en tid tid tilligt

berget, ännu i långa tider kunde nattliga vägfarande höra trol-
klockan slå inne i berget och ofta blev vandraren vilad eller
skrämd av djupehyltekärringens hemska skratt. Det har berättats
också att en liten krokig och vitskäggig gubbe alltid visade
sig som förebud till någon olycka. På de sänka ängsmarkerna
nedanför kvarnforsen sågs alltid i dunkla höstnätter lyktgubb-
ar (irrbloss) irra omkring. Förutom midsommarnatten som var
näckens natt. Den natt då han spelade allra vackrast. Och ve den som
människa som då sökte härma hans spel. Han kunde inte sluta att
spela och dansa förr än någon skar av strängarna på fiolen.
Och för övrigt så dansade alla föremål i hans närhet. Så var
Thomasmässonatten en annan natt som ej var rådligt ha kvarnen
igång, ty under den natten var alla troll och alla andra onda
makter fria. Då malde trollen sin julmald.

Det kunde kanske finnas ännu mera att om livet vid de gam-
la kvarnarna och om pratet och historierna från kvarnkamrarna.
Om en kultur som försvunnit, trots all vidskepelse och irringar
var beundransvärd. En kultur då människorna trots alla svårig-
heter, umbäranden och nöd, kanske var lyckligare än nu.